անուններով, որոնց մեջ ընդգրկված էր 102 հոգի։ Առաջին խումբը Մինաս Տոլպաշյանի (Գայլ Վահան) և երկրորդը՝ բաբերդցի Միհրանի գլխավորությամբ հաջողությամբ իրագործում են այդ խնդիրը։ Իշխանությունների վրեժխնդրությունից խուսափելու համար, իրենց հետ վերցնելով մոտակա գյուղերի հայ բնակիչներին, խմբերը փորձում են վերադառնալ Արևելյան Հայաստան։ Սակայն կես ճանապարհին նրանք հանդիպում են համիդիեական գնդերին, և ընդհարման ժամանակ զոհվում են երեսուն հոգի, այդ թվում նաև՝ Գայլ Վահանը։

Սուլթանական բռնակալության դեմ պայքարի այս ձևը հատկանշում էր քաղաքական ռոմանտիզմի խոր ազդեցությունը հայ ազգային-ազատագրական շարժման վրա և ընդգծում միաժամանակ նրա ժողովրդական բնույթը։ Բայց ապարդյուն փորձերը, մարտիկների եղերական նահատակությունը, ի վերջո, պետք է սթափեցնեին և ստիպեին հայդուկային գինատար և զինված խմբերի անմիջական կազմակերպիչներին՝ հրաժարվելու զինված խմբեր Արևմտյան Հայաստան մտցնելու մտքից։

3. 1904 Թ. ՍԱՍՈՒՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սուլթանի կառավարությունը Սասունի դեմ նախապատրաստվող արշավանքն իրագործեց 1904 թ. գարնանամուտին, երբ սովորաբար դեպի սարերն էին շարժվում քրդական թշվոր ցեղերը։ Թուրքական իշխանությունները լուրտեսների և գործակալների միջոցով հրահրում էին միջադեպեր, սրում դրությունը։ Այդ օրերին բացահայտվեց Տափրկ գյուղում իշխանությունների կողմից Անդրանիկի դեմ կազմակերպված մահափորձը։

Մրագրվող կոտորածները Սասունում թողարկելու կամ արդարացնելու նպատակով, կառավարությունը կեղծ լուրեր էր տարածում, որ իբր հայ ֆիդայիները պատրաստվում են գարնանը իջնել լեռներից և հարձակվել թուրքական զորամասերի վրա[20]։ Սասունի դեմ զինված արշավանքի առաջին զոհը դարձավ Հոնան գյուղը։ Դաժան հարահանությունն ստիպել էր գյուղի բնակչությանը դիմադրելու իշխանության ներկայացուցիչներին։ Իշխանությունները բանակային կորպուսի մեկ դիվիզիա են ուղարկում «Սասուն փախած» հայերի դեմ[21]։ 1904 թ. փետրվարի 5-ին առավոտյան ժամը 4-ին թուրք ջարդարարները խուժեցին Հոնան գյուղը, կողոպտեցին ու այրեցին 120 տուն, երեխաներին ու կանանց կենդանի թաղեցին ձյան մեջ կամ նետեցին ջրհորները[22]։

Թուրքական իշխանությունները տեղեկանալով, որ Անդրանիկը Սասունում է և նախապատրաստվում է պաշտպանության, Սասունի շուրջը կենտրոնացրին կառավարական զորքեր ու քրդական ջոկատներ։ Եվ քանի որ հայերը ոչ մի առիթ չէին տալիս, թուրքերը զրդեցին մի քանի քուրդ ցեղապետների հարձակվել հայկական բնակավայրերի վրա։ Նույն՝ 1904 թ. մարտի վերջին, Սեբաստացի Մուրադը բանակցություններ էր վարում լաճկանցի քուրդ ցեղապետների հետ, նրանց բարեկամությունը շահելու հույսով։

---

20 Տե՛ս «Геноцид...», стр. 148.

21 Տե՛ս նույն տեղում։

22 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 149։

Կառավարությունը պատրաստվում էր ռազմական գործողությունների։ Սասունի վրա երեք ուղղությամբ շարժվող 10 հազարանոց թուրքական բանակը ղեկավարում էր ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ հռչակված Քեռոսե բինբաշին։ Նրա հետ էին Սալիհ փաշան և Բիթլիսի կուսակալը՝ 7 գումարտակներով։ Այդ հսկայական ուժերի դեմ կանգնած էին երկու հարյուր չափ փորձված հայդուկներ և կայծքարե հրացաններով ու այլ զենքերով զինված մոտ հազար հայ գյուղացի։

Արմենակ Ղազարյան (Հրայր)։

Անդրանիկն իր ջոկատով հենակետ էր ընտրել Տափրկ գյուղը՝ Չայից (Բաթման գետի վերին հոսանքը) դեպի Գելիեգուզան շարժվող թշնամու ուժերը կասեցնելու համար։ Պաշտպանական մյուս գլխավոր հենակետերն էին՝ Գելիեգուզանը, Շենիկը, Իշխանձորը և Տալվորիկը։ Կենտրոնական ինքնապաշտպանական ճակատի ղեկավարությունն ստանձնել էր Հրայրը։ Չայի շրջանում գործում էին Սպաղանցի Մակարի, Հաճի Հակոբ Կոտոյանի, Սերաստացի Մուրադի, Ալիանքի հովտում՝ Մանուկի, Ղազարի, Իշխանձորի հատվածում՝ Գևորգ Չավուշի և Մշեցի Սմբատի ջոկատները։

Ապրիլի 11-ին թշնամին վճռական գործողություններ սկսեց Շենիկի ճակատում։ Կատաղի մարտերը շարունակվեցին մինչև կեսօր, երբ թուրքական հեծելազորը, չդիմանալով ժողովրդական ինքնապաշտպանության փոքրաթիվ ուժերի համառ դիմադրությանը, ստիպված նահանջեց։ Թարմ ուժեր ստանալով, թուրքերը գրոհեցին Մերկեր գյուղի դիրքերի վրա։ Այստեղ էլ նրանք հանդիպեցին Գևորգ Չավուշի մարտիկների համառ դիմադրությանը և արդյունքի չհասան։

Առաջին անհաջող գրոհներից հետո թուրքական հրամանատարությունը առաջարկեց հայերին՝ զենքը վայր դնել։ Ի պատասխան այդ առաջարկության, Անդրանիկն ու Հրայրը հայտարարեցին, թե զենքը վայր կդրվի, եթե իրագործվեն 1895 թ. Մայիսյան ծրագրով խոստացված բարենորոգումները։ Թուրքական հրամանատարությունը հայերից դեռ վերջնական պատասխան չստացած, իր զորքերը բաժանեց վեց մասի և սկսեց ոմբակոծել Սեմալի ու Ալիանքի հայկական դիրքերը և դեպի Գելիեգուզան հեռացող խաղաղ բնակչություն։ Կռվի թեժ պահին Հրայրը նկատեց, որ թշնամին ձգտում է գրավել Բարբարայի հովիտը փակող կիրճը, որը միակ ուղին էր դեպի Գելիեգուզան։ Նա իր զինակիցներով շտապեց կիրճը պաշտպանող հայդուկներին օգնության և կիրճից ոչ հեռու գտնվեց թշնամու գնդակից։ Հրայրի մահը խորապես ազդեց ոչ միայն հայդուկների, այլև Տարոնի ողջ հայության վրա։ Այնուամենայնիվ թուրք-քրդական զորախմբերին չհաջողվեց մարտը շահել։ Անդրանիկի, Գևորգ Չավուշի, Մուրադի մարտիկների անձնուրաց գրոհներն ի վերջո ստի-

պեցին Բշնամուն կատաղի կռվից հետո, ծանր կորուստներ տալով, լքել մարտադաշտը։

Անդրանիկի հրամանով Սմբատը ժողովրդի հետ քաշվում է Փշփուշ սարը և այնտեղից հարձակվում Բշնամու վրա, ստիպելով տպավորություն, թե հայդուկները թարմ ուժեր են ստացել։

Ապրիլի 20-ին համառ մարտեր տեղի ունեցան Քեփի մոտ, ուր ճակատում էին Սմբատի և Գևորգ Չավուշի ուժերը, իսկ Տափըկ գյուղի կողմից եկող թուրքական ուժերի դեմ հարձակողական մարտեր էր մղում Սեբաստացի Մուրադը։

Կենտրոնական ճակատում, Գելիեզուզանի դեմ թուրքական հրամանատարությունը դուրս էր բերել 12—14 թնդանոթ։ Այդ հատվածում էին հայերի ինքնապաշտպանական ուժերի մի մասը և 20.000-ից ավելի տեղահան եղած անզեն ժողովուրդը։ Թուրքական ուժերի մարտական գործողություններն անձամբ ղեկավարում էր Բիթլիսի կուսակալը։ Ապրիլի 19-ին անհավասար մարտը տևեց մինչև ուշ երեկո. թուրքական ուժերին չհաջողվեց կոտրել հայերի դիմադրությունը։ Դիմադրության ղեկավարների համար պարզ էր, որ Բշնամու գերակշիռ ուժերի հարձակման կասեցումը տևական չի կարող լինել, քանի որ ինքնապաշտպանության ուժերը բավարար շափով զենք ու զինամթերք չունեն։ Պետք էր մտածել անզեն ժողովուրդը կոտորածից փրկելու, Բշնամու վրեժխնդրությունից զերծ պահելու մասին։

Անդրանիկն այս մարտերի ընթացքում համարձակ շրջանց կատարելով, կասեցնում էր թուրքերի առաջխաղացումը, հնարավորություն տալով ժողովրդին հեռանալ Գելիեզուզանից։ Ինքնապաշտպանության մարտական ուժերը երեք խմբի բաժանելով, շրջանցելով Բշնամու դիրքերը, լեռնածերպերով ժողովրդին իջեցնում են Մուշի դաշտի գյուղերը, շարունակելով պայքարը մինչև վերջին հնարավորությունը։

Հետապնդող Բշնամին կրակի մատնելով դատարկված Գելիեզուզանը և հայկական մյուս գյուղերը, դաժան դատաստան տեսավ տեղերում մնացած իրաղաղ բնակչության բնակորների հետ։ Անտորի և Քեփի բարձունքներում սասունցիները 8—10 օր տևող անհավասար կատաղի մարտերում հերոսաբար պաշտպանվում էին թուրքական ղորքերի հարձակումներից։ Ինքնապաշտպանական կռիվները Սասունի լեռներում շարունակվեցին մինչև մայիսի 14-ը։ Սասունի գոյամարտի ժամանակ սուլթանական հրոսակները կոտորեցին մոտ 8 հազար հայ և ավերեցին ու կողոպտեցին ավելի քան 2 հազար տուն։

Զանգվածային այդ կոտորածներից հետո սուլթանը ցանկանում էր Սասունի ըմբոստ բնակիչներին մշտապես բնակեցնել Մուշի դաշտավայրում։ Հետագայում նրանց հետ հաշվեհարդար տեսնելու համար։ Սասունցիները պահանջում էին իրենց պապենական հողերը։ Այդ համառությանը և օտարերկրյա հյուպատոսների միջամտություններին տեղի տալով, սուլթանական կառավարությունը ի վերջո առժամանակ հրաժարվեց Սասունը հայերից դատարկելու մտքից։

Սասունի պարտությունից հետո հայդուկները շարունակեցին պարտիզանական պայքարը։ 1904 թ. գարնան ու ամռան ամիսներին Անդրանիկը, Գևորգ Չավուշը, Սեբաստացի Մուրադը, Սպաղանցի Մակարը, Շենիկցի Մանուկը, Մշեցի Սմբատը, Կայծակ Վաղարշակը (Բաղդասարյան) և նրանց մարտական զինակիցները Սեմալում, Իշխանձորում, Գելիեզուզանում և այլուր մի շարք հերոսական կռիվներ մղեցին թուրքերի դեմ։

Այդ ժամանակ Սասունի և Տարոնի տեղացի հայդուկների մեծ մասը պահանջում էր կրկին բարձրանալ Սասունի լեռները և շարունակել պայքարը։ Անդրանիկը պաշտպանում էր այդ տեսակետը։ Իսկ հայդուկների մի մասն էլ պահանջում էր առժամանակ հեռանալ երկրից, մտածելով, որ գուցե իշխանությունները դադարեցնեն համիդիեական ու ոստիկանական զինված ավազակախմբերի ասպատակությունները Տարոնի և Սասունի շրջաններում։ Որոշվում է նահանջել Վան և այնտեղ դիմադրական շարժման ղեկավարության հետ վերջնական եզրակացության հանգել։ Նուրջ 130 հոգուց բաղկացած հայդուկային ջոկատն Անդրանիկի ղեկավարությամբ բռնում են Վանի ճանապարհը, իսկ մյուսները՝ Սպաղանցի Մակարի, Շենիկցի Մանուկի գլխավորությամբ վերադառնում են լեռները։

Թուրք-քրդական զինված կանոնավոր և անկանոն զորամասերը հետապնդում են դեպի Վան գնացող հայդուկներին, որոնք հարկադրված ինքնապաշտպանական մարտեր էին մղում։ Այդ կռիվները թշնամու գերազանց ուժերի դեմ ժողովրդական ազատագրական պայքարի հերոսամարտերի դրվագներ են։ Առանձնապես հիշարժան են Անդրանիկի ջոկատների մղած կռիվները 1904 թ. մայիս-հուլիս ամիսների ընթացքում Փեթարի, ս. Հովհաննես և ս. Կարապետ վանքերի, Գոմերի, Տերգևանքի, Կուրավոտ մոտերքում։ Հուլիսի 16-ին Կուրավոտ գյուղում էին Անդրանիկը, Գևորգ Չավուշը, Մուրադը, Կորյունը և ուրիշ 40 հայդուկներ։ Կարինից ժամանել էր 200 զինվորից բաղկացած թուրքական ստորաբաժանումը։ Հայդուկներն արդեն դիրքերում էին, երբ սկսվում է ընդհարումը։ Ընդամենը կես ժամվա ընթացքում թշնամին կորցրեց ուժերի կեսը, մյուսները լքեցին մարտադաշտը և փախան։ Գյուղը ցնծության մեջ էր։ Սակայն շուտով Սուլուխից դեպի Կուրավոտ է շարժվում թուրքական նոր զորաբաժին։ Հայդուկները գյուղացիների օգնությամբ կատեցնում են նրա առաջխաղացումը։ Թշնամուց խլում են 40 հրացան։ Մութն ընկնելուն պես, գյուղի բնակչությունը հայդուկների հետ բաշվում է մոտակա լեռները։ Այս կռիվներում հայդուկները տալիս են 14 զոհ, մի քանի անգամ ավելի զոհեր պատճառելով թշնամուն։

Ընդհարումները տևում են մինչև հուլիսի երկրորդ կեսը։ Երբ Բերդակի ժողովից հետո Անդրանիկը 80 հայդուկներով անցնում է Վան, հաղթական մի նոր կռիվ է տալիս թուրքական բազմաքանակ զինված ուժերի դեմ Շամիրամում, ապա անցնում Աղթամար, որտեղ Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավարների հետ խորհրդակցելուց հետո որոշվում է, որ ցանկացողները կարող են վերադառնալ Տարոն և Սասուն, իսկ Անդրանիկը և մյուսները կանցնեն Կովկաս։ Գևորգ Չավուշը և Կորյունը 23 հայդուկների հետ բաժանվելով ընկերներից, վերադառնում են Սասուն։ Անդրանիկի ջոկատն անցնում է Պարսկաստան, իսկ ինքը՝ Կովկաս, որտեղից մեկնում է արտասահման՝ Ժնև, ապա հաստատվում Բուլղարիայում։

1905—1907 թթ. Գևորգ Չավուշի հեծյալ հայդուկային խումբը անսպասելի հայտնվում էր տարբեր վայրերում և կանխում թուրք ու քուրդ հարստահարիչների թալանն ու կողոպուտը։ Իշխանությունները ձգտում են ինչ գնով էլ լինի գտնել ու ոչնչացնել Գևորգ Չավուշի ջոկատը։ Սակայն Գևորգը շարունակում էր մնալ Տարոնում և Սասունում, չդադարեցնելով պայքարը կեղեքիչների դեմ։ 1907 թ. մայիսի 26-ին Սուլուխի կռվում Գևորգ Չավուշը վիրավորվում է և մահանում։ Նրան թաղում են Մուշի Հայոց գերեզմանատանը։

Այդ շրջանում հայ ազատագրական շարժմանն զգալի հարված հասցրեց Դավոյի (Դհերցի Դավիթ) մատնությունը, որը անձնական նկատառումներով գժտվելով դաշնակցության Վանի տեղական կոմիտեի հետ, թուրքական ոստիկանությանը հայտնեց ինքնապաշտպանության զինապահեստներից 10-ի տեղը։ 1908 թ. փետրվարին զինապահեստները բռնագրավվեցին և սկսվեցին խուզարկությունների ու հաշվեհարդարը։ Ինքնապաշտպանության մարմինները ժողովրդի օժանդակությամբ կարողացան մյուս զինապահեստների զինամթերքը տեղափոխել այլ թաքստոցներ։ Մատնիչը ստացավ իր արժանի պատիժը։ Նա սպանվեց վանեցի երիտասարդ հյուսն Տաճատ Թերլեմեզյանի ձեռքով։

Հայ ազատագրական շարժումների պատմության մեջ սուլթանական բռնատիրության հոսի կարգերի դեմ հայդուկային կռիվները և ապստամբական բռնկումները, ինքնապաշտպանական մարտերը թեև չհանգեցրին ժողովրդի ազատագրությանը օսմանյան լծից, բայց և այնպես այդ այն պայքարն էր, առանց որի որևէ ժողովուրդ չի հասել իր ազատագրությանն օտար լծից։ Այդ շարժումների պատմական նշանակությունը նախ և առաջ այն է, որ դրանք թույլ չտվեցին, որ հայերի իրավազուրկ վիճակը հանգեցնի ստրկամիտ հնազանդության և ժողովրդի մեջ միշտ վառ պահեցին ազատաբաղձ ոգին։

«Մարքսիստը չի կարող առհասարակ անեորմալ և բարոյալքող համարել քաղաքացիական պատերազմը կամ պարտիզանական պատերազմը՝ որպես նրա ձևերից մեկը»[23]։

Անդրադառնալով 1906 թ. Լեհաստանում տեղի ունեցող պարտիզանական կռիվներին ու ընդհարումներին, Ստեփան Շահումյանը գրում էր. «Ժողովրդի համբերության բաժակը լցվել է։ Դարերով կուտակված ատելությունը գուրս է ժայթքում մի սոսկալի կատաղությամբ, մի ահարկու ցասումով»[24]։ Այնուհետև. «Ամենից կարևորը և ուշագրավը, այդ բոլորի մեջ այն է, որ հեղափոխական այդ ակտերը կատարվում են ոչ թե տարերային կերպով, անմիջական զգացմունքի ազդեցության տակ, այլ մտածված, նախաչափված, պլանոմեր եղանակով։ Եվ նրանց այդ տեսակ բնավորությունն է, որ ահ ու սարսափ է ազդում բռնակալության վրա... Այդպիսի ակտերով հեղափոխական կուսակցությունները փորձեր, վարժություններ են անում...»[25]։

Հայ ազատագրական շարժման մասնակիցները հիմնականում աշխատավոր գյուղացիներ, արհեստավորներ էին, որոնք իրենց կյանքն առանց մնացորդի նվիրեցին ժողովրդի ազատագրության պայքարին։

Եվ պատահական չէ, որ ազատագրական պայքարի սրբազան գործին իրենց կյանքը նվիրաբերած մարտիկների՝ հայ ֆիդայիների մասին հորինած բազմաթիվ երգերում ժողովուրդն արտահայտել է իր ջերմ սերը, ակնածանքը, պատրաստակամությունը նրանց օգնելու և նվիրաբերելու ամենաթանկագինը՝ իր որդիներին։ Հայրենասիրական այդ վեհ զգացմունքներն արտահայտել են ոչ միայն հայ ականավոր գրողներն ու բանաստեղծները, այլև

23 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 14, էջ 9։
24 Ստ. Շահումյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, էջ 313։
25 Նույն տեղում։

աշխատավոր գյուղացին ու արհեստավորը։ Ահա ժողովրդական երգերից մի հատված.

«Թիփի-բորան մութ գիշերին,
Կը պըտըտեր ֆիդային.
Պատրոնտաշը խաչկապ թալուկ
Վիզն ի հրացան Մոսինի։

Հայ ֆիդային, ջան ֆիդային,
Ձեզ խետ տարեք զ'իմ բալին,
Ձեզ խետ կուվի, ձեզ խետ մեռնի
Ազգին զուրպան զ'իմ բալին»... և այլն։

Սասունի հայերի ինքնապաշտպանական կռիվներին անդրադառնալով, ֆրանսիական պառլամենտի 1904 թ. հունիսի 9-ի նիստում դեպուտատ Ֆր. Պրեսանսեն իրավացիորեն նշում էր, որ հայերը գրեթե անզեն էին։ «Բայց դրանք այն կռիվներն են, առանց որոնց ոչ մի ժողովուրդ չի կարող նվաճել իր գոյության իրավունքը։ Նրանք կռվեցին մի ամբողջ ամիս, առանց տանելու հաղթանակը, որն անհնարին էր»[26]։ Նրանք զգում էին իրենց և կառավարության ուժերի ահռելի տարբերությունը, բայց հարազատ ժողովրդի հանդեպ ունեցած սերը, որ «բնական աղբյուրի մը նման վճիտ ու անխարդախ կժայթքեր իրենց պարզ մարդու սրտեն», մղում էր նրանց՝ մեկով դուրս գալու թշնամու հարյուրի դեմ[27]։

Զարիքի դեմ ըմբոստանալու պատմական անխուսափելիության մասին Ստ. Շահումյանը գրում էր. «Թող չասեն... որ լինում են պայմաններ, երբ կռիվը անհնարին է, կամ անմիտ բան է։ Չկա այն զորեղ թշնամին, որի դեմ կռիվը անհնարին լինի, չկա այն բռնությունը, անարդարությունը, որի դեմ բողոքը անմիտ բան լինի։ Կռվողն այն դեպքում չի կռվում միայն, երբ նա համոզված է, որ ինքը կհաղթի, նա չի կռվում միայն հաղթելու համար։ Նա կռվում է, որովհետև չի կարող չկռվել. նա կռվում է երբեմն մեռնելու համար»[28]։

4. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

Միջազգային հասարակական կարծիքը համակրանքով էր վերաբերվում հայկական ազատագրական շարժմանը։

Խաղաղության միջազգային բյուրոն Բեռնում (Շվեյցարիա) դեռևս 1901 թ. սկզբին հասարակայնության և քաղաքական շրջանների ուշադրությունը հրավիրեց Հայկական հարցի վրա։ Դիմելով Բեռլինի պայմանագիրն ստորագրած վեց պետությունների կառավարություններին, Բյուրոն հիշեցնում էր 61-րդ հոդվածով նախատեսված բարենորոգումները Հայաստանում կենսագործելու անհրաժեշտության մասին։ Սոցիալիստական կուսակցությունների կենտրոնական օրգաններն իրենց հերթին կոչ էին անում բոլոր երկրների բանվորնե-

26 «Դրոշակ», N 6, 1904։
27 «Զորավար Սմբատի հուշերը», հ. Ա, Փարիզ, 1936, էջ 223։
28 Ստ. Շահումյան, նշվ., հ. 1, էջ 37—38։